

ВОВК
Ольга Ігорівна,
аспірантка,
Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

**«БОРЕЦЬ ЗА ПАНУВАННЯ ЛЮДИНИ НАД СИЛАМИ ПРИРОДИ,
АГРОНОМ ТА ВИДАТНИЙ ВИНАХІДНИК, ПРИРОДОДОСЛІДНИК,
ЩО ЗНАЧНО ВИПЕРЕДИВ СВІЙ ЧАС»: ОБРАЗ В. Н. КАРАЗІНА
У ДЗЕРКАЛІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (1920-ті – 1980-ті рр.)**

У статті проаналізовано масив вітчизняних публікацій (1920-ті – 1980-ті рр.) в галузі історії науки та техніки, у яких висвітлюються основні віхи біографії та результати діяльності визначного українського вченого, природодослідника, громадського діяча, одного з провідних ініціаторів заснування Харківського університету В. Н. Каразіна (1773–1842). Виокремлено три етапи формування образу В. Н. Каразіна в радянській історіографії. Накреслено перспективні напрямки подальшого дослідження.

В статье проанализирован массив отечественных публикаций (1920-тые – 1980-тые гг.) в области истории науки и техники, в которых освещаются основные вехи биографии выдающегося отечественного ученого, естествоиспытателя, общественного деятеля, одного из главных инициаторов основания Харьковского университета В. Н. Каразина (1773–1842). Выделены три этапа формирования образа В. Н. Каразина в советской историографии. Указаны перспективные направления дальнейшего исследования.

The purpose of this paper is to analyze of the massif of Soviet publications about famous Ukrainian enlightener, public figure, scientist and founder of Kharkiv University Vasyl' Karazin (1773–1842) between the 1920's and the 1980's. Three milestones of evolution Karazin's historiographical images were distinguished. Promising directions in the study of Karazin's life story were determined.

Постать Василя Назаровича Каразіна (1773–1842) – науковця, громадського діяча, головного натхненника відкриття Харківського університету – привертає увагу дослідників уже понад сто сімдесят років. За

цей час не лише накопичилася масивна бібліографія, яка налічує кілька сотень позицій, але й сформувалися різні, часом – протилежні точки зору на епізоди життя та результати діяльності цієї непересічної особистості. Необхідність аналізу та систематизації наявних в літературі відгуків та суджень обумовлює актуальність пропонованого дослідження.

Протягом останнього часу аналіз каразінознавчої історіографії періоду 1920-тих – 1980-тих рр. здійснювали у рамках дисертаційних досліджень Ю. Є. Грачова [9], Н. О. Ніколаєнко [22], А. В. Хрідочкін [30], але їхня увага була сфокусована насамперед на суспільно-політичній діяльності В. Н. Каразіна. О. М. Майструк здійснила спробу зобразити історіографічний портрет В. Н. Каразіна – просвітителя та реформатора освітньої системи [20]. Що ж стосується науково-дослідницької діяльності В. Н. Каразіна, то її відображення в радянській історіографії донині не ставало предметом спеціальної наукової розвідки. А між тим, саме історико-науковий напрямок може вважатися домінуючим у вітчизняному каразінознавстві вказаного періоду.

Саме тому метою пропонованої статті є аналіз вітчизняної історико-наукової літератури 1920-тих – 1980-тих рр., присвяченої В. Н. Каразіну, та дослідження процесу формування образу В. Н. Каразіна в радянській історіографії.

В. Н. Каразін народився 30 січня (10 лютого) 1773 р. у селі Кручик Богодухівського повіту Слобідсько-Української губернії в родині відставного полковника російської армії Н. О. Каразіна та доньки сотника Дергачівського полку В. Я. Ковалевської [27, с. 6]. Початкову освіту отримав у приватних пансіонах Кременчука та Харкова, згодом відвідував лекції в петербурзькому Гірничому корпусі (одному з найкращих на той час вищих навчальних закладів Росії), де ґрунтовно опанував науки природничого циклу, оволодів іноземними мовами [4, с. 51]. Досить скоро зміг наблизитися до найвищих державних кіл та почав стрімко підніматися по кар'єрних сходах. На початку ХІХ ст. увійшов до найближчого оточення молодого імператора Олександра І, став одним із його

радників. Долучився до реформування вітчизняної освітньої системи, зокрема, доклавши чимало зусиль до заснування Харківського університету [4, с. 58]. У 1804 р. був відсторонений від усіх державних клопотів та оселився в рідному Кручику [27, с. 37].

Близько стикнувшись із сільською дійсністю, В. Н. Каразін досить швидко пересвідчився в малоефективності тогочасних способів господарювання і вирішив їх удосконалити. Жага пізнання, неабиякі здібності до висунення гіпотез та експериментаторський талант дозволили йому розгорнути широку дослідницьку діяльність, переважно в галузі сільського господарства та природничих наук. Бажання ж популяризувати новітні досягнення науки та техніки, сприяти розвитку і поширенню прогресивних методів сільськогосподарського виробництва, залучати до роботи ширші кола дворянства підштовхнули просвітителя до заснування Філотехнічного товариства (1811–1818 рр.), яке стало другим за своїм значенням (після Харківського університету) проектом, реалізованим В. Н. Каразіним на слобідських землях [4, с. 121].

Разом із тим, аж до своєї смерті у 1842 р. В. Н. Каразін продовжував цікавитися перипетіями політичного життя країни, займався громадською діяльністю, жваво відгукувався на найбільш гострі проблеми сучасності. Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна були досить неоднозначними. Хоча він і виступав за обмеження поміщицького свавілля, регламентацію селянських повинностей, елементи сільського самоврядування, навчання кріпацьких дітей тощо, проте саму ідею скасування кріпацтва вважав неприпустимою, а у спадковій монархії вбачав непорушну основу суспільства. Саме тому у вітчизняній історіографії кінця XIX – початку XX ст. сформувався погляд на В. Н. Каразіна як на людину, котра відстоювала консервативні принципи [30, с. 4].

Певне, цей факт відіграв свою роль у процесі конструювання образу В. Н. Каразіна в радянській історіографії у перші пореволюційні десятиліття (1920-ті – 1930-ті рр.). Країна переживала радикальні трансформації у

політичній, економічній, ідеологічній сферах, котрі накладали свій відбиток і на тематику пріоритетних наукових досліджень. Тому можна припустити, що постать дворянина з монархічними переконаннями (хоча й опального) «не вписалася» до рамок молодого радянської науки. Кількість розвідок, в яких би згадувалося ім'я В. Н. Каразіна, стрімко скоротилася (для порівняння: якщо з початку ХХ ст. до розпаду Російської імперії нами зафіксовано 53 публікації наукового, науково-популярного та довідково-енциклопедичного характеру, то за період з 1917 до кінця 1930-х рр. – лише 4). Науковий доробок просвітителя у зазначений проміжок часу був висвітлений лише у збірнику «Десять лет советской науки», в якому засновник Харківського університету був названий піонером вітчизняної метеорології, автором ідеї щодо необхідності організації мережі метеостанцій [12, с. 251–252].

Ситуація почала змінюватися у 1940-х – 1950-х рр. Саме в цей час до написання каразінознавчих розвідок стали все більш активно долучатися представники не лише гуманітарних, а й природничих та технічних наук. Так, академік АН СРСР геофізик В. В. Шулейкін [34] та доктор географічних наук, професор Харківського університету Г. П. Дубинський [14; 15] розкрили значення дослідів В. Н. Каразіна для розвитку вітчизняної та світової метеорології. Член-кореспондент АН СРСР, професор Ленінградського політехнічного інституту М. А. Шателен [31; 32, с. 59–61] та академік АН УРСР, професор Харківського політехнічного інституту В. В. Данилевський [10, с. 337–339] висвітлювали його «изумительные по смелости мысли» [10, с. 338] досліді з вивчення та застосування атмосферної електрики. Академік ВАСГНІЛ, професор Московського лісотехнічного інституту І. С. Мелехов [21, с. 55–56] та уже згаданий вище Г. П. Дубинський [13] вказували на В. Н. Каразіна як на одного з піонерів степового лісонасадження. Професор Харківського університету, хімік Є. С. Хотинський розкрив прагнення В. Н. Каразіна «поставить науку на службу человеку, овладеть силами природы и использовать их, организовать на научных основах добычу и переработку естественных богатств своей необъятной страны» [29, с. 223–224]. Доктор

геолого-мінералогічних наук, професор Ленінградського гірничого інституту І. І. Шафрановський [33, с. 55] та Б. Я. Іофе-Смирнова [16] зосередили увагу на досліджах В. Н. Каразіна з «алмазотворення». І. М. Вольпер обґрунтував значення вкладу В. Н. Каразіна у розвиток харчової промисловості [6]. Життєпис вченого був включений до видання «Русские электротехники: краткие очерки жизни и деятельности» [25], а перелік його основних праць надрукований у покажчику «Материалы к библиографии по истории русской науки» [8]. Таким чином, почали справджуватися слова академіка АН УРСР, професора Харківського університету Д. І. Багалія, котрий ще у 1892 р. наголошував: «необходимо, чтобы профессор химии занялся рассмотрением и оценкою его [В. Н. Каразіна – *О. В.*] химических опытов, профессор физической географии – метеорологических наблюдений и исследований в области электричества, профессор агрономии – сельскохозяйственных опытов» [1, с. 14].

Окрім того, напередодні 150-річного ювілею заснування Харківського університету (був відзначений у 1955 р.) побачили світ монографії професора Харківського університету, декана історичного факультету А. Г. Слюсарського [27; 28], а також біобібліографічний покажчик [3], в яких висвітленню науково-дослідницького доробку В. Н. Каразіна також було відведене одне з чільних місць. В цілому образ В. Н. Каразіна, сформований в радянській історіографії середини ХХ ст., може бути схарактеризований словами М. Белякова: «Ученый патриот, борец за торжество человека над силами природы, агроном и выдающийся изобретатель, значительно опередивший свое время и предложивший ряд ценных научных идей, еще ожидающих своего разрешения» [2, с. 123].

Можна назвати кілька чинників, що посприяли бурхливому розвитку каразінознавства на вказаному етапі. З одного боку, поступ науково-технічної революції змусив суспільство усвідомити необхідність проведення систематичних досліджень з історії природознавства і техніки. Крім того, перемога у Другій світовій війні та перетворення СРСР на супердержаву

поставили на порядок денний необхідність продемонструвати не лише економічні, військові та політичні переваги нового устрою, а й наукові досягнення, закріпити за вітчизняними вченими пріоритет. З небуття поверталися імена вчених, діяльність яких не була належним чином оцінена раніше. До цієї когорти, безперечно, мав долучитися і В. Н. Каразін – «восторженный украинский Ломоносов» [11, с. 104], як його ще за життя називали друзі та знайомі.

З іншого боку, 150-річний ювілей Харківського університету актуалізував вивчення його історії, біля витоків котрої стояв В. Н. Каразін. Як пам'ятаємо, у дореволюційній літературі він мав репутацію консерватора та монархіста, що в умовах середини ХХ ст. виглядало абсолютно неприйнятним. Тому посилення уваги до науково-дослідницької діяльності цієї багатогранної особистості дозволяло до певної міри скоригувати сформований раніше історіографічний образ.

Протягом 1960-х – 1980-х рр. ажітаж навколо імені В. Н. Каразіна почав поступово ущухати. Друком виходили окремі історико-наукові розвідки [див., наприклад: 5; 7; 23; 24 та ін.], В. І. Козловським була захищена кандидатська дисертація [19]. Проте основні публікації у вказаний проміжок часу були представлені стислими замітками в періодичній пресі, приуроченими до ювілейних річниць з дати народження, смерті просвітителя та відкриття Харківського університету, а також статтями в енциклопедіях, словниках і довідниках [див., наприклад: 17; 18; 26, та ін.].

Таким чином, процес формування образу В. Н. Каразіна в радянській історіографії (20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) може бути розділений на три етапи. На першому, перехідному етапі (1920-ті – 1930-ті рр.) «новий» образ ще не встиг сформуватися, а «старий», дореволюційний, вступив у суперечність із пануючими ідеологічними настановами, що призвело до майже повного виключення імені В. Н. Каразіна із радянського наукового дискурсу. На другому, конструктивному етапі (1940-ві – 1950-ті рр.) в літературі поступово викристалізувався образ В. Н. Каразіна-природодослідника, що дозволило

відвернути увагу від «незручних моментів» його біографії, зокрема, монархічних переконань. На третьому, завершальному етапі (1960-ті – 1980-ті рр.) уже сформований історіографічний образ був закріплений шляхом відтворення в літературі науково-популярного та довідково-енциклопедичного характеру.

Перспективними напрямками подальшого дослідження вважаємо проведення історіографічного аналізу вітчизняної каразінознавчої літератури сучасного періоду (від 1991 р. до сьогодні), а також публікацій, що вийшли з-під пера іноземних авторів та представників української діаспори за кордоном.

Список використаних джерел та літератури

1. *Багaley Д. И.* Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина / Д. И. Багaley. – Х. : Тип. Адольфа Дарре, 1893. – 31 с.
2. *Беляков Н.* Ученый, опередивший свое время / Н. Беляков // Советская Украина. – 1950. – № 1. – С. 107–123.
3. *Беркович Э. С.* В. Н. Каразин, 1773–1842 : биобиблиография / Э. С. Беркович, Л. И. Гуревич, В. А. Станишевский. — Х. : Изд-во Харьковского ун-та, 1953. – 154 с.
4. *Болебрух А. Г.* Василь Назарович Каразин (1773–1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хридоchkin. – Х. : Авто-Енергия, 2005. – 348 с.
5. *Вилenкин В. Л.* Замечательные географы – наши земляки / В. Л. Вилenкин // Материалы Харьк. отд. Геогр. о-ва Украины. – Х., 1971. – Вып. 8. – С. 237.
6. *Вольпер И. М.* Дезодорация масел – русское открытие / И. М. Вольпер // Маслобойно-жировая промышленность. – 1953. – № 10. – С. 10–11.
7. *Вольпер И. М.* Основоположник пищекоnцентратной технологии (к 200-летию со дня рождения В. Н. Каразина) / И. М. Вольпер // Консервная и овощесушильная промышленность. – 1973. – № 2. – С. 27.
8. *Гаухман Р. П.* Каразин Василий Назарович (1773–1842) / Р. П. Гаухман // Гаухман Р. П. Материалы к библиографии по истории русской науки : Физика / Под ред. Н. А. Карпова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1948. – С. 76.
9. *Грачева Ю. Е.* Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России I трети XIX века : автореф. дисс. На стиск. учен. степени канд. ист. наук : 07.00.02 / Ю. Е. Грачева. – М., 2008. – 26 с.
10. *Данилевский В. В.* Русская техника / В. В. Данилевский. – [Л.] : Лениздат, 1948. – 547 с.
11. *Данилевский Г. П.* Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Данилевский Г. П. Украинская старина : материалы для истории укр. лит. и нар. образования. – Х. : Зелинский и Любарский, 1866. – С. 99–169.

12. *Десять лет советской науки : сб. статей / под ред. Ф. Н. Петрова. – М. ; Л. : ГИЗ, 1927. – 479 с.*

13. *Дубинский Г. П. Заметки о В. Н. Каразине / Г. П. Дубинский // Лес и степь. – 1951. – № 8. – С. 89.*

14. *Дубинский Г. П. Метеорология и климатология в Харьковском университете / Г. П. Дубинский // Ученые зап. Харьковского гос. ун-та. – 1955. – Т. 56 : Труды географического факультета, т. 2. – С. 57–68.*

15. *Дубинский Г. П. Роль В. Н. Каразина в развитии отечественной метеорологии / Г. П. Дубинский // Ученые зап. Харьковского гос. ун-та. – 1952. – Т. 41 : Труды географического факультета, т. 1. – С. 65–78.*

16. *Иофе-Смирнова Б. Я. Забытые опыты В. Н. Каразина по «алмазотворению» : из истории науки / Б. Я. Иофе-Смирнова, И. И. Шафрановский // Минералогический сб. Львовского геол. о-ва. – Львов, 1954. – № 8. – С. 360–362.*

17. *Каразин Василь Назарович / [б.а.] // Радянська енциклопедія історії України / відп. ред. А. Д. Скаба. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1970. – Т. 2. – С. 310.*

18. *Каразин Василь Назарович / [б.а.] // Українська Радянська Енциклопедія / голов. ред. М. П. Бажан. – 2-ге вид. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1980. – Т. 5. – С. 19.*

19. *Козловский В. И. Экономические взгляды В. Н. Каразина : автореф. дисс. На соиск. Учен. степени канд. экон. наук : 08.00.01 / В. И. Козловский. – К., 1964. – 23 с.*

20. *Майструк О. М. Науково-просвітницькі ідеї В. Н. Каразіна та їх оцінка з боку радянських дослідників / О. Майструк // Іст.-пед. альманах. – 2010. – № 2. – С. 32–35.*

21. *Мелехов И. С. Очерк развития науки о лесе в России / И. С. Мелехов. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 208 с.*

22. *Ніколаєнко Н. О. Громадсько-політична діяльність та державницькі ідеї В. Н. Каразіна : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.01 / Н. О. Ніколаєнко. – Миколаїв, 2004. – 19 с.*

23. *Потапов И. Я. Вопросы использования атмосферного электричества в трудах В. Н. Каразина и Н. П. Мышкина / И. Я. Потапов // Очерки истории геолого-географических знаний. – Ярославль : Ярославский пед. ин-т, 1968. – С. 133–141.*

24. *Річ В. І. Алмаз, народжений у Богодухові / В. Річ, М. Черненко // Прапор. – 1964. – № 11. – С. 75–77.*

25. *Рудометов И. И. Василий Назарович Каразин (1773–1842) / И. И. Рудометов // Рудометов И. И. Русские электротехники : краткие очерки жизни и деятельности. – М. ; Л. : Госэнергоиздат, 1947. – С. 34–38.*

26. *Светлов Л. Б. Каразин Василий Назарович / Л. Б. Светлов // Большая Советская Энциклопедия / глав. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. Энцикл., 1973. – Т. 11. – С. 379.*

27. *Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский. – Х. : Изд-во Харьковского ун-та, 1955. – 158 с.*

28. *Слюсарский А. Г.* Василий Назарович Каразин / под ред. Д. Ф. Острянина. – Х. : Харьковское кн.-газ. изд-во, 1952. – 68 с.

29. *Хотинский Е. С.* Василий Назарович Каразин – естествоиспытатель и технолог / Е. С. Хотинский // Из истории отечественной химии : роль ученых Харьк. ун-та в развитии хим. науки. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1952. – С. 209–224.

30. *Хрідочкін А. В.* Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / А. В. Хрідочкін. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.

31. *Шателен М. А.* Василий Назарович Каразин / М. А. Шателен // Электричество. – 1940. – № 10. – С. 50–52.

32. *Шателен М. А.* Русские электротехники второй половины XIX века / М. А. Шателен. – М. ; Л. : Гос. энергетич. изд-во, 1949. – 379 с.

33. *Шафрановский И. И.* Алмазы / И. И. Шафрановский. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 152 с.

34. *Шулейкин В. В.* Столетие главной геофизической обсерватории / В. В. Шулейкин. – Правда. – 1949. – 1 сент.